

- 139 Օ՛ր ցոլացում յաւերժական վառ լոյսի.
Ո՞ր օժտուածը քանգարներով բընատուր,
Կամ ո՞ր տփնոյն ստուերի տակ Պառնասի,
- 142 Պիտի չըզգար իրեն անգօր ու անհար,
Եթէ փոքրէր քեզ պատկերել այն պահին,
Երբ երկնային գեղեցկութեամբ քո անհառ
- 145 Երեւացիք անօդ՝ օդում արփային:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

(Շար. Բագմավէպ, 1972, ք. 2-3, էջ 303)

16. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Վաղամեռիկ բանաստեղծին գործերը, «արցունքոտ քանի մը տողեր», գոնէ մասամբ գրուեցան հայ գրական հրապարակին վըրայ՝ ըստ իր վերջին թախանձանքին՝ անոնց արեւ չնորհելու: Այդ թախանձանքը նուիրական աւանդի մը պէս կ'իյնար սիրող սրտերու մէջ, երբ ան կ'երթար դամբանի մը խորը անմահութիւն երազելու: Բայց ժամանակները ու միջավայրը թոյլատու չեղան դոհացնելու զինքը լիովին:

Արդարեւ Դուրեանի գործերուն ամբողջականութիւնը երկարատեւ մնացած է կնճռոտ հարց, հակառակ 1872ի առաջին հրատարակութեան (մասնակի), Սկիւտարի «Ընթերցասիրաց Ընկերութեան» կողմէ, 1893ի երկրորդ մասնակի հրատարակութեան՝ կատարուած Բ. Էքսէրճեանէ, եւ բոլոր յաջորդ տպագրութիւններու: 1971ի Պետ-հրատի լիակատար ժողովածուն է միայն որ յաջողած է համախմբել մինչեւ այսօր ձեռք բերուած գործերու հատակոտոր կամ լրիւ ամբողջականութիւնը՝ նկատմամբ Տաղերուն, Թատրերգութիւններուն, Նամակներուն եւ քանի մը յօդուածներուն: Սակայն պատանի բանաստեղծին զրչէն ելած թատերական թարգմանութիւնները եւ կարգ մը ինքնագիր խաղերը, որ չկան մէջտեղ, պէտք է դեռ փնտռուին, եթէ պիտի չհամարինք առ յաւէտ կորսուած:

Անհոգութիւն մէկ կողմէն, տնտեսական դժուարութիւն միւս կողմէն, անկարելի դարձուցած են իր կենդանութեանը լոյս ընծակել զանոնք եւ կամ մահէն անմիջապէս ետք: Անուրանալի են Բ. Էքսէրճեանի մը ճիգերը, Արա Գալայճեանի (Երուսաղէմ) փոյթը բնագրական հաւատարմութեամբ հրատարակութիւն մը տալու անոր

Տաղերուն եւ Նամակներուն: Նմանապէս Պետհրատի 1947ի եւ 1971ի արդիական մեր պահանջները մասամբ մը գէթ գոհացնող հրատարակութիւնները մեր տրամադրութեան տակ են այսօր. սակայն ի հեճուկս ցարդ յայտնի եղած ձեռագիրներու օգտագործումի ջանքերուն եւ տպագրութիւններուն, տակաւին կը մնան ստուգուելիք կէտեր եւ վերահանուելիք կտորներ: Բանասիրութիւնը պէտք է լքէ իր լարուած աշխատանքը յորելեարի յիշատակէն ետքն ալ, եւ ջանայ աւելի զարգացնել միջոցները Դուրեանի գրական ժառանգութեան ամբողջականութիւնը տալու մեզի, գիտական կարելի հետապնդումներով:

Իջնենք քանի մը մանրամասնութիւններու: Երբ Բ. Էքսէրճեան կը հաւաքէր Դուրեանի արտագրութիւնները՝ Վարդան Լուսինեանի եղբոր Տաճատի քովէն, Սիմոն Ֆէլէկեանէն, բանաստեղծին եղբոր Եղիշէ Դուրեանէն, աղականներէն, համակիրներէն, գիտակից էր որ դեռ ուրիշ գործեր կամ կտորներ (բանաստեղծութիւն, նամակ, ճառ, թատերախաղ) կը մնային անհատներու քով: Անշուշտ անհիմն էր իր այն յայտարարութիւնը 1893ին, բանաստեղծին մահէն քսանըմէկ տարի ետք, թէ հրատարակութեան երեք հատորներու նիւթ կայ, որոնց առաջինը՝ առնուած իբր համեմատութեան եզր՝ 1872ի հրատարակութիւնն էր. «Իւր մնացած գործերը, տակաւին անտիպ, կրնան ուրեմն երկու հատոր կազմել քսանական Փօրմայէ բաղկացեալ»⁸⁷:

Այս հաւաստումին գրական փաստ մը թող ըլլայ հետեւեալը. նիւթերու հաւաքման այս շրջանին, 1892ի Յունիս 23ին Դուրեանի գործերը խորագրով, Էքսէրճեան քանի մը տող կը հրատարակէ, ուր յետ շնորհակալութիւն յայտնելու բանաստեղծին եղբայրներուն եւ աղականներուն, որոնք փութացած էին յղել իրեն ձեռագիրները, ցաւ կը յայտնէ որ դեռ կան շատերու քով Դուրեանէն մնացած գրութիւններ, որոնք նմանապէս կը սպասուին, ամբողջացնելու համար անոր գործերուն հրատարակութիւնը: Ու կը հաշուէ մանրամասն կերպով իր ակնկալութիւնները եւ կը կրկնէ իր խնդրանքները: Տեղեկացած ենք, կ'ըսէ՝ թէ

1) 69, 70, 71 տարիներուն «Փրագիր» թերթին մէջ, բացի իր սովորական անունէն, Դուրեան ստորագրած է յօդուածներ նաեւ Նարայր, Արմենակ կեղծանուններով. կը խնդրէ հետեւաբար Օգոստին խոնարհանէն եւ որդիներէն՝ որ հաճին յանձնել իրեն այդ թիւերը:

2) «Յիշատակ» խորագրով ոտանաւոր մը, որ Վարդ եւ Շուշան թատերադրութեան ներկայացման գիշերը արտասանուած է Օր. Վեր-

87. Բ. ԷՔՍԷՐՃԵԱՆ, Ընդ. կեանագր. Պետրոս Դուրեանի, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 94:

գիշէ Գարազաշեանէ, որմէ կը խնդրէ յանձնել քերթուածին ձեռագիրը:

3) Բացի երկու թատերական հեղինակութիւններէ՝ որոնք անձանօթ կը մնան, կան նաեւ ութը թատերադրութիւններու թարգմանութիւններ, Փրանսերէնէ կատարուած. ուրեմն ըստ Էքսէրճեանի՝ 1872ին հրատարակուած հինգ կտոր թատերական գործերէն դատ (Թատրոն կամ Թշուառներ, Սեւ հողեր, Ասպատալուքիւմի Պաքուղացի Հայս, Վարդ եւ Շուշան, Անկումն Արշակունի հարստութեան) գոյութիւն ունին, իր լսածին համաձայն, երկու թատերական ինքնագիր գործեր եւ ութը թարգմանութիւններ: Կը խնդրէ որ անոնք ալ երեւան հանուին:

4) «Գրուածքներ» Տաճատ Լուսինեանի քով (եղբայր Վարդան Լուսինեանի): Ընդհանուր եւ անորոշ տեղեկութիւն մըն է ունեցածը. ինքն ալ չի գիտեր, սակայն, թէ ի՞նչ գրուածքներ են:

5) Նմանապէս «Գրուածքներ» Սիմոն Ֆէլէկեանի քով, ինչպէս որ իրեն հաղորդած է Մարտիկ Զօպանեան Տրամայէն: Հոս ալ անորոշ է իր տեղեկութիւնը:

6) «Երկու նամակներ» Մկրտիչ Մէղպուրեանի քով:

7) Որդիկ էֆէնտիի ընտանիքի քով «Ճառ մը հարսանեաց առթիւ», երբ դեռ հոն ուսուցիչ էր անոր որդիներուն:

8) Արփիար Արփիարեանի տպաւորութիւնը «Վարդ եւ Շուշան» թատերադրութեան ներկայացման առթիւ (բայց չի հաղորդուիր թէ ո՞ր):

9) «La jeune fille» Փրանսերէն ոտանաւորի մը թարգմանութիւնը⁸⁸:

Կրնան աննշան մանրամասնութիւններ թուիլ այս բոլորը, բայց հեղինակի մը գործերուն ուսումնասիրութեան համար ունին իրենց անժխտելի շահեկանութիւնը: Բ. Էքսէրճեան այլուր, ցոյց տալու համար թէ քսան տարեկան տաղանդաւոր բանաստեղծին գրական արտագրութիւնը իսկապէս մեծաքանակ եղած է, կը շեշտէ կրկին թէ անոր «արտագրութիւնները երեք հատոր կրնան կազմել»⁸⁹:

88. «Արեւելք», 1892, Թ. 2523:

89. «Արեւելք», Թ. 3069 (30 Ապրիլ 1894), ի պատասխան Երուանդ Օտեանի «Դուրեանի երկրորդ մահը» հեղինական յօդուածին, երեւցած «Հայրենիք»ին մէջ: Իր գրուածքին («Արեւելք»ի մէջ) խորագիրն է «Դուրեանի երկրորդ կենսագրութիւնը»:

չ'անցնիր: Եթէ հեղինակ մը գիտցած է ստեղծել տեսարանը, պատահումը, արդէն տուած է իրական կեանքին պատկերն ալ. բայց ատիկա կրնայ անշուշտ աւելի կամ նուազ ընդլայնուած, քիչ կամ շատ բառերու մէջ խտացած ու բացատրուած ըլլալ ներկաներուն: Ընդլայնումի հարցը՝ ոճի հարց է, եւ ոչ թէ թատրոնի իրաւութեան: Սեղմութեան մէջ ալ կարելի է դնել հաճելի ոյժ եւ տպաւորիչ հաղորդականութիւն: Օշականին հոն ստեղծած անջատումը, հետեւաբար, անիրաւ է եւ անիրական:

Չկարենալով բոլորովին բացասական դիրք բռնել ամբողջութեան մասին (թատերական արտադրութեան), սա վերապահումները կը կատարէ խեցրեկ եւ անվճռական նկարագրումներով. «Ձի բաւեր վճիռ արձակել անոր ծնունդը (ոչ թատերագիր) պատրուակ ունեցող: Պետրոս Դուրեան արարներ կազմելու, տեսարաններ յարգարելու ըզգայարանքը, գործողութիւն մը քալեցնելու որոշ ընդունակութիւն ապացուցած կը նկատուի, երբ այդքան կարճ ժամանակի մը վրայ միջոցը գտած է այդքան թիւ մը նուաճելու խաղերու: Ձի բաւեր մեղադրել հայ թատրոնին պակասը, որպէսզի հասկնալի ըլլային Դուրեանի խաղերուն ստեղծած խանդավառութիւնը, մանաւանդ ասոնց աղմուկին ու փոշիին մէջ աչքէ խուսափած անդաման խօթութիւններ: Իր տիպակը տաք է, երբեմն իրաւ: Իր մարդերը, ճառախօս թէեւ, բայց բանաստեղծին ներքին հուրքը կ'ընեն համակրելի: Իր հանգոյցները, ռոմանթիք, արկածախնդրական, գէթ իրենց լարերը առած են մեր պատմութեան ամէնէն արիւնոտ տռամաներէն»⁹⁶:

Հանուած եղրակացութիւնները (Օշականէն) իր գրական սկզբբունքներուն եւ պատմական քննութեան հակասութիւններ են. ինքն էր վճռաբեկ ատեանը, ինքն է այժմ անոր դատաստանները հերքողը կամ մեղմացնողը: Օշական կ'ընդունի, ուրեմն, որ Դուրեան ունի թատերական քեֆնիք. գոնէ սա կէտը իրաւացիօրէն ընդունուած կ'ըլլայ՝ թէ ան տեսարաններ յարգարելու, գործողութիւն մը քալեցնելու ընդունակութիւնն ունի, ոչ որովհետեւ չուրջ տասնեակ մը կըտորներու հեղինակ է, որով պէտք էր վարժութիւն ստացած ըլլալ, այլ որովհետեւ ունի բեմին գիտակցութիւնը: Կը շեշտեմ այս կէտը, քեֆնիքի մը դրական հաւաստումը անոր մէջ, քանի որ ճիշտ ատոր հակառակը ուղեցին փաստել Մաղաքեան եւ իր խումբը՝ «Թշուառներ»-ու բեմադրութեան ժամանակ, ինչպէս առիթը ունեցանք ըսելու:

Դեռ բան մ'ալ աւելի կայ քեֆնիքէն, ըստ Օշականի: Բանաստեղծին շունչը կ'ընդհամարուի հոն: Այդ ջերմացնող շունչէն է որ տիպակները տաք են, նոյնիսկ երբեմն իրաւ, այսինքն ապրուած, հարազատ: Օշական կը հասնի հաստատելու՝ թէ իր մարդերը, թէեւ

ճառախօս (հակամիտութիւն մը, փորձութիւն մը հիներու օրինակէն եկող), բայց դարձած են համակրելի, որովհետեւ բանաստեղծին կրակը, խանդը՝ շունչ ու կեանք կու տայ անոնց ու մարդկային կը դարձնէ զանոնք. համակրելի են ուրեմն անոնք՝ մարդկային ըլլալնուն համար: Համգոյցներն ալ ռոմանթիք ու արկածախնդրական կը յայտարարուին հոն: Ի՞նչ կայ դարմանալի այս կէտին մէջ, երբ Հիւկոյի «Էռնանի»-ն լի է նոյնպէս արկածախնդրութիւններով, որովհետեւ ռոմանթիքի նկարագրին մէջ ենք, եւ երբ Շիլլէրի «Աստղակներ»ը նմանօրինակ կնճռտութիւններ ունի, մենք ինչո՞ւ պիտի մեղադրենք Դուրեանը միեւնոյն պատճառներու համար:

Ճշտեմք իսկոյն որ հոս ուրիշ բան չըրինք՝ բայց եթէ Չօպանեանի եղբներով եւ Օշականի պատճառաբանութիւններով դառնալ չուրջը Դուրեանի թատերական գործին, առանց ներքին քննութեան ձեռնամուխ ըլլալու, առանց առարկայական տեսութիւն մը բանաձեւելու, որ զար գործերուն ներսէն: Այդ բանը տակաւին կատարուելիք է: Բայց կը կարծեմ թէ գէթ յայտնուեցան երկու ճամարութիւններ.

ա) Չօպանեանի տեսակէտը, անփոփոխ եւ անտեղիտալի, որ կը համարի Դուրեանի թատերականները տղու արտադրութիւններ, բայց կը ծանրանայ «Վարդ եւ Շուշան»ի քնարերգութեան գեղեցկութեան վրայ, «Արտաշէս» ողբերգութեան վրայ հիացում ունի, որուն բնագիրը տեսած է եւ զայն կը համարի լաւագոյնը բոլոր եղածներուն, եւ ցաւ կը յայտնէ որ հրատարակուած խաղերէն դուրս մնացած է ան. «Թշուառներ»-ու յառաջաբանին մեծ նշանակութիւն մը կու տայ՝ իբր դարադուրս բացող, բայց խաղը կը նկատէ ընդհանուրի մէջ անյաջող»⁹⁷:

բ) Օշական առհասարակ իր բոլոր ցրուած արտայայտութիւններուն մէջ, հոս ու հոն, պաշտօնական կամ անպաշտօն հանգամանքներու տակ՝ միշտ աննպաստ արտայայտուած է թատերականներու մասին, եւ միայն իր «Համապատկեր»ի նշուած տեղը, հանճարեղ Դուրեանին վրիպանքը արդարացնելու մարմաջէն տարուած, բանաձեւած է թատերական գործերուն ներքինին մօտեցող ընդհանրութիւններ, որոնք էապէս հակասութիւններ են իր բացասական արտայայտութիւններուն: Վասնզի՝ երբ քեֆնիքի, տիպակի, մարդերու բնագրիմ եւ մարդկայնութեան մօտեցում մը կայ, եւ հանգոյցիմ ալ վիպապաշտ մկարագիրը շեշտուած է, ըսել է դրական բան մ'ունի թատերագիրը, եթէ ոչ բացառիկ՝ գէթ յարաբերական, իր դարուն ուրիշ արտայայտութիւններուն դէմ հանուած:

Այս կէտն է ահաւասիկ որ կ'ուզենք աւելի առարկայականօրէն

ղեցիկ մտածութիւնն ունեցած ըլլար յօդուածով մը, թուարկեալ մանրամասնութեամբ, Դուրեանի թողած թատերական ժառանգութեան իրական գոյութիւնը ճշտելու մամուլին մէջ, մենք այսօր առանց տատամսութեան՝ վստահ պիտի ըլլայինք իրմէ մեղի աւանդ ձգուած իսկական քանակին: Յետոյ եթէ Յակոբ Պարոնեան, որ ապրած է բանաստեղծին հետ եւ տեղեակ դրեթէ անոր ամէն շարժումներուն, արտադրութիւններուն, եւ տեղեակ միանդամայն՝ թէ ո՛ր կրնային ցրուած ըլլալ միւս կտորները (գերասանապետներու, յուշարարներու կամ անհատներու մօտ), չէ կրցած մատնանշել ի սէր պատմութեան եւ փրկութեան ձեռագիրներուն, ուրեմն կարելի է ըսել՝ թէ բաւական խառնակ վիճակ մ'ունէին անոնք: Ժամանակակիցները այնպէս չէին խորհեր այն օրերուն՝ ինչպէս մենք այսօր եւ այն անհրաժեշտութիւնը, զոր կը զգանք մենք, անոնք չէին տեսներ:

Հասկնալի է տեսակէտով մը այս երեւոյթն ալ: Բայց Պարոնեանի բացարձակ լուծութիւնը քիչ մը մեղադրելի է. իր դասաւորումի աշխատանքին կցելու էր դէթ գրաւոր տեղեկատուութիւն մը, զոր յետոյ տպագրութեան հսկող յանձնախումբը կրնար, առ ի տեղեկութիւն ձեռագիրներու քննութեան, հրատարակած ըլլալ 1872ի տպագրութեան սկիզբը: Մինչդեռ երգիծաբան դաստիարակը վերադարձուցած է զանոնք առանց որեւէ հպումի, ի յարգանս տաղանդաւոր աշակերտին:

Յանձնախումբին ալ անծանօթ մնացած է թատերգութիւններուն բուն թիւը. 1872ի տպագրութեան յառաջաբանին համաձայն, ուր երեւցած են հինգ թատերական դործեր, կը մնային դեռ տպագրելի ուրիշ չորս դործեր ալ, զեղչուած հրատարակութեան ծրագրէն՝ մի միայն տնտեսական դժուարութեան պատճառով:

Այդ 1872ի հրատարակութեամբ տրուած էին.

Թատրոն կամ Թշուառներ

Սեւ հողեր կամ Յետին գիշեր արարատեան

Ասպատակութիւնի Պարսկացի Հայս կամ Աւերումն Անի մայրաքաղաքի Բագրատունեաց

Վարդ եւ Շուշան կամ Հովիւի Մասեաց

Անկումն Արշակունի հարստութեան:

Ապագային թողուած էին

Տիգրան Բ., մեծահանդէս ողբերգութիւն հինգ երեկոյթի բաժնուած

Արտաշէս աշխարհակալ

Կործանումն Հռովմայ

Շահատակութիւնի Հայոց

ողբերգութիւնը հնգական արարուածով:

Պարզ է, ուրեմն, որ Յանձնախումբին ծանօթ են միայն 9 կտորներ, ո՛չ աւելի ո՛չ պակաս: Բայց այս թիւը փոփոխութիւն կը կրէ յաջորդական պրպտումներով:

Զօպանեան կը հաշուէ նմանապէս 9 թատերախաղեր, բայց իր համրանքին մէջ կը պակսի Շահատակութիւնի Հայոցը, եւ անոր տեղ աւելի ունի Շուշանիկը, մինչդեռ 1872ի հրատարակիչներուն անծանօթ է բոլորովին այս վերջինը: Էքսէրճեան աւելի քիչ բան գիտէ թատերգութիւններու մասին. 1893ին ըրած գործերու ապագրութեան մէջ ալ կը վերահրատարակէ երկու թատերախաղեր՝ Վարդ եւ Շուշան եւ Թատրոն կամ Թշուառներ, փոխանակ մեզի տալու անտիպները, որ այդ ժամանակ կարելի էր գուցէ դեռ ամբողջական վիճակի մէջ գտնել, այսինքն անոնք՝ որ 1872ի հրատարակիչները իբր հրատարակելի կը մատնանշէին:

Ուսկի՞ց գիտէ Զօպանեան Շուշանիկ թատերախաղին գոյութիւնը: Եթէ իրապէս գոյութիւն ունեցած է, եւ ուշադրութենէ վրիպած թէ՛ 1872ի «Ընթերցասիրաց» Միութեան յանձնախումբին եւ թէ՛ Էքսէրճեանին, Զօպանեան եւ իր ժամանակակիցները պարտաւոր էին զայն կորուստէ փրկած ըլլալ, յանձնելով տպագրութեան: Տարակոյսը կը սաստկանայ եւ կը դառնայ հիմնաւոր, երբ մանաւանդ կը բացակայի նաեւ Պետհրատի 1971 հրատարակութեան մէջ:

Երուսաղէմեան ձեռագիրները, ամփոփուած Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքէն եւ հետը տարուած հոն ու պահուած իբր «գրական դիւան Դուրեանի», չունի Շուշանիկ թատերախաղը, ինչպէս նաեւ ուրիշ խաղեր (Ասպատակութիւնի Պարսկացի Հայս, Տիգրան Բ.¹⁰⁰, Կործանումն Հռովմայ, Շահատակութիւնի Հայոց), որ կ'ապացուցանէ թէ Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքին հետամտութիւնը եւ ձեռագիրներն հաւաքելու խնամքը եղած չէ ամբողջական: Կրնանք հետեւաբար Երուսաղէմէն ալ յոյսերնիս կտրել կարգ մը կորսուած համարեալ ողբերգութիւններու գիւտին համար:

Երուսաղէմի գիւտնը ունի.

1. Վարդ եւ Շուշան կամ Հովիւի Մասեաց, «Թատերգութիւն երգախառն ի չորս արարուածս. հեղինակութիւն Պետրոս Ա. Դուրեանի. Իւսկիւտար 1867»:

100. «Տիգրան Բ.» թատերախաղին բացակայութիւնը Երուսաղէմի գիւտին մէջ զարմանալի կը թուի, վասնզի Եղիշէ Վ. Դուրեան, Զօպանեանին գրած (30 Օգոստ. 1891) նամակին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ թէ իր քով կը գտնուին «Արտաշէս Աշխարհակալ» եւ Տիգրան Բ.ի առաջին երկու երեկոյթներն: Հմտ. Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 1967, Թ. 1, էջ 167, Թ. 6:

Երկու տետրակներու մէջ գրուած է թատերախաղը. Ա. տետրակը իր գրով, Բ. տետրակը ուրիշի մը գրով, միայն առաջին էջը՝ որ է Անուամաքերթը եւ երկրորդ էջը՝ որ է Անձինքը, Դուրեանի ձեռքով են:

2. Սեւ Հովեր, «Թատրերգութիւն երգախառն յերիս արարուածս եւ ի մի վերջաբան. հեղինակութիւն Պետրոս Ա. Դուրեանի. Իւսկիւտար 1868»:

Հոս զարմանալի է բացակայութիւնը տիտղոսի երկրորդ մասին (կամ Յետին գիշեր արարատեան-ի):

3. Արտաշէս աշխարհակալ, յօդուածագրէն ծանօթագրուած է. «Թատրերգութիւն: Թերի: Կը պարունակէ միայն քանի մը արարներ, խառն ի խուռն, առանց դասաւորուած ըլլալու»:

4. Անկումն Արշակունի հարստութեան. «Հեղինակութիւն Պետրոս Դուրեանի 1870»:

5. Թատրոն կամ Թշուառներ. «Ժամանակակից թատերախաղ. Թատրերգութիւն ի հինգ արարուածս եւ յերիս պատկերս. Պ. Դուրեան 1871»:

Էջ 48ի վրայ կայ Յառաջաբանը, ուրիշ ձեռքի մը կողմէ (Յ. Պարոնեան?) կատարուած «սրբադրութիւն»ներով:

6. Տարագիր ի Սիպերիա. Արա Գալաճեան կը ծանօթագրէ Հոս իր կողմէ. «Թատրերգութիւն: Միակ անտիպ ձեռագիր, տպուած Պէյրութի «Սփիւռք» շաբաթաթերթին մէջ (1961, թ. 49-52): Տպագրութիւնը կատարուած է խմբագրին՝ Ս. Սիմոնեանի կողմէ, Երուսաղէմի ներկայ հաւաքումէն առնուած ձեռագրին հիման վրայ»¹⁰¹:

Այս ցանկէն յայտնապէս կը տեսնուի թէ աղքատ է Երուսաղէմի Դուրեանական դիւանը: Եղիշէ Դուրեան Պատրիարք չէ կրցած դժբախտաբար տէր ըլլալ եղբօրը թատերական գործերուն ամբողջականութեան: Բանաստեղծին ֆահուան տարին շատ փոքր ըլլալուն՝ չէ ունեցած գիտակցութիւնը հետամուտ ըլլալու այդ ժառանգութեան, եւ յաջորդ տարիներուն ալ արդէն ուշ էր, որովհետեւ անոր գործերը, մանաւանդ թատերականները կը շրջէին թափառիկ, անհատներու քով: 1891ին Չօպանեանին գրած նամակին «հակառակ բազում ջանից ձեռք չեն բերուած եւ դուցէ կորստեան դատապարտուած լինեն» բացատրութիւնը ցոյց կու տայ որ կատարեալ կերպով հետա-

101. Պ. ԴՈՒՐԵԱՆ, «Փորձ մը բնագրային վերականգնումի», հրտ. Արա Գալաճեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 5-ը:

մուտ չէ կրցած ըլլալ: Արտաշէս աշխարհակալը թերի է իբր ձեռագիր. ատիկա Դուրեանի ձեռքէն ելածը. չէ, այլ ընդօրինակութիւն մը: Չօպանեան զայն տեսած ու կարդացած է լրիւ վիճակի մէջ, որովհետեւ կիսատ ու անկատար ըլլալու մասին խօսք չ'ըներ¹⁰²: Այս մասին պիտի խօսինք իր տեղը: Նմանապէս Տիգրան Բ.ը, զոր կը յիշատակեն 1872ի հրատարակիչները իբրեւ պատրաստ հրատարակելի գործ, զո՛հ դացած է անհոգութեան, այնքան՝ որ անոր «երկու երեկոյթներ»ն անգամ չեն տարուած Երուսաղէմ:

Այժմ միակ եւ յարաբերաբար լիակատար հրատարակութիւնը Պետհրատինն է (1971, «Երկերի ժողովածու» երկու հատորով), ուր տպագրուած թատերախաղերն ամբողջապէս Բ. հատորին մէջ ամփոփուած են:

1. Վարդ եւ Շուշան կամ Հովիւք Մասեաց
2. Սեւ հոգեր կամ Յետին գիշեր արարատեան
3. Արտաշէս աշխարհակալ
4. Անկումն Արշակունի հարստութեան
5. Ասպատակութիւն Պարսկաց ի Հայս կամ Աւերումն Անի մայրաքաղաքի Բագրատունեաց
6. Թատրոն կամ Թշուառներ
7. Տարագիր ի Սիպերիա
8. Տիգրան Բ.

Յաւելուածին մէջ՝

Պետհրատի այս ցանկն ալ, սակայն, ամբողջական չէ. Հոս կը պակսի Կործանումն Հոռումայ, Շահատակութիւնք Հայոց եւ Շուշանի ողբերգութիւնները: Ի՞նչ եղած է ճակատագիրը այս գործերուն: Բ. Էքսէրճեան 1893ին «Արեւելք» օրաթերթին մէջ կը պատմէ թէ աշակերտական գրասեղաններէն սկսած է իր եւ իր աշակերտակիցներէն՝ Սիմոն Գաբամաճեանի, Արմենակ Աստուածատուրեանի, Յարութէն՝ Սիմոն Գաբամաճեանի մէջ արթննալ փափաքը Պետրոս Դուրեանի գործիւն Գաղազեանի մէջ արթննալ փափաքը Պետրոս Դուրեանի գործերուն հրատարակութեամբը դրադելու, 1876էն ի վեր: Իրենց ուսուցիչն էր Միհրան Դուրեան (ապագայ սրբազան Եղիշէ Դուրեան), որ իր աշակերտներուն օրինակել տուած է «վաղամեռիկ բանաստեղծ եղբօրը նամակները»: Այդ օրինակութիւնը, կ'ըսէ Էքսէրճեան, լափեցինք, անյադ էինք, բայց ալ ուրիշ չկար. երբ իմացանք որ Տի-

102. Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ, յիշ. գործ, էջ 143:

գրան Գալէմճեանին մօտ շատ ձեռագիրներ կան, մեր շարաթական բաժիններով (Հասկցիր ծախսէ աւելցած գումարներով) 1880ին «գնեցինք երկու անտիպ թատերախաղեր, Պետրոսի ձեռագրովն: Դժբախտաբար անոր մէկ ողբերգութիւնը չկրցանք ունենալ, որովհետեւ կորսուած է. Գալէմճեան խոստացաւ գտնել եւ մեզ յանձնել. ուստի 1880ին «Մասիս» օրաթերթին մէջ ծանուցում մը հրատարակեց անոր կորուստը իմացնող, բայց ձեռագիրը չգտնուեցաւ»¹⁰³:

Ինչքան ցաւալի է որ էքսէրճեան չի տար տիտղոսները յիշատակուած երկու անտիպ թատերախաղերուն, եւ միւս ողբերգութեան, որուն գիւտին համար ազդ մը հրատարակուած է «Մասիս»-ի մէջ: Եթէ տիտղոսները գիտնայինք՝ շատ մը մթութիւններու վրայ լոյս մը սփռուած կ'ըլլար այսօր, եւ կորսուած կամ կիսատ համարուած գործերուն ճակատագիրն աւելի հասկնալի եղած կ'ըլլար:

Շուշանիկ թատերախաղը առանձին տաղնապ մը կը ստեղծէ: Չօպանեանն է միայն զայն յիշատակողը, եւ իրմէ զատ ոչ ոք կը ճանչնայ եւ ոչ իսկ 1872ի «Ընթերցասիրաց» Միութեան հրատարակչներու յառաջաբանը, որուն անծանօթ ըլլալու չէր: Ինչպէս կը բացատրուի այս առեղծուածը: Շփոթութիւնը հաւանաբար ստեղծուած է Չօպանեանէն, որ անբացատրելի վրիպումով մը Շահատակութիւնիմ Լայոյց ողբերգութեան տիտղոսին երկրորդ մասը կը յիշէ, առանց յիշելու առաջինը. իրականին մէջ պէտք էր ըլլար Շահատակութիւնիմ Լայոյց կամ Շուշանիկ:

Չօպանեան կը լռէ առաջին մասը, «Ընթերցասիրաց» 1872ի հրատարակութիւնը՝ երկրորդ մասը, երկուքն ալ հետեւաբար թերի յիշատակութիւն մը կը կատարեն: Այլապէս չի բացատրուիր. ուրիշ կողման չունինք հարցին լուծում տալու: Ա. Շարուրեան¹⁰⁴ կը կարծէ Շուշանիկ խաղին գոյութեան ուրիշ փաստ մը գտած ըլլալ Հրանդ Նազարեանցէն «Թշուառներ»-ու իտալ թարգմանութեան յառաջաբանին մէջ. հոն Դուրեանի թատերախաղերուն ցանկը տրուած ատեն՝ յիշուած է նաեւ թուականը Շուշանիկին, մինչ կը պակսի, ըստ իրեն, Չօպանեանի քով. ասկէ կը հետեւցուի թէ գոյութիւն ունեցած են մեզի անծանօթ ուրիշ աղբիւրներ: Հրանդ Նազարեանց չունի ուրիշ աղբիւր գործերու այս յիշատակութեան համար, բայց եթէ Չօպանեանի գրած կենսագրութիւնը: Նազարեանցի¹⁰⁵ յառաջաբանն ալ միեւնոյն վրիպումի մէջ է, ինչպէս Չօպանեան, անտեսելով Շահա-

103. Բ. ԷՖՍԵՐՃԵԱՆ, «Արեւելք», Թ. 2789 (21 Մայիս 1893):

104. «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», Երեւան, 1969, Թ. 2, էջ 210:

105. Հմտ. BEDROS TURIAN, «I miserabili», dramma in cinque atti, versione ital. di Hrants Nazariantz, con prefazione di Alfredo Violante, Casa edit. Sanzogno, Milano, 1916.

տակութիւնիմ Լայոյցը եւ յիշելով միայն Շուշանիկը: Իսկ թուականը որ դրուած է Շուշանիկին առեղծուած (1870), կայ Չօպանեանի քով ալ. սա չէ կրկնած ամէն անգամ թուականները իր թուարկումի մէջ, գործերու յիշատակութեան ատեն, մինչեւ նոր թուականի մը գալը, այնպէս որ միեւնոյն թուականը ունին իրարու ետեւէ յիշուած զգործերը՝ Անկումն Արշակունի հարստութեան, Ասպատակութիւնիմ Պարսկաց ի Լայոյ, Կործանումն Հռովմայ, Շուշանիկ, Տիգրան Բ., բոլորն ալ 1870ի արտագրութիւններ, մինչեւ յաջորդը՝ որ Թատրոն կամ Թշուառներն է, կրելով տարբեր թուական մը՝ 1871:

Ինչպէս յայտնի եղաւ, բաւական բարդ է քննութիւնը Դուրեանի թատերական արտագրութեան ամբողջականութեան: Տակաւին կայ նկատի առնելիք ուրիշ վկայութիւն մը, որ ուղղակի հեղինակէն կու գայ այս անգամ: Սիմոն Սիմոնեան Երուսաղէմի վանքը կատարած այցելութեան մը առթիւ, կամքի վճռականութիւնը կ'ունենայ հետապնդելու եւ երեւան հանելու թաքուն գործ մը տարաբախտ բանաստեղծին, Տարագիր ի Սիպերիան, մէկ արարով, այլաբանական տոռա մը, պտուղ պատանեկան, բայց վառվռուն Դուրեանական ըզգայնութեան:

Դուրեանի անտիպներուն կամ ձեռագիրներուն քննութեան ընթացքին, անոր Տաղերու տետրակներէն մէկուն կոնակը Սիմոն Սիմոնեան կը գտնէ շատ չահեկան յուշագրութիւն մը, անշուշտ կատարուած բանաստեղծէն՝ իբր անձնական յուշ. ատոր նմանահանութիւնը պատրաստել տալով կը հրատարակէ իր «Մփիւռք» շարաթաթերթին մէջ¹⁰⁶:

Այդ յուշագրութիւնն է.

Ըստ վկայութեան Պրն. Տիգրան Գալէմճեանի, Պ. Դուրեան հետեւալ հեղինակութիւններն եւս ունի զորս ծախած է

Պրն. Տիգրան Գալէմճեանին

1. Սեւ հոգիք	(Թատրերգութիւն)	
2. Ասպատակութիւնիմ Պարսկաց	»	
3. Բիմնա	} Տիգրան Բ.	»
4. Ասուր		
5. Կործանումն Հռովմայ		»
6. Վարդ եւ Շուշան		»
7. Շահատակութիւնիմ Լայոյց		» (1 երեկոյթը պակաս)

106. ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ, «Մփիւռք» շարաթաթերթ, «Ճանապարհ եւ ճամարտութիւն», 1959, Թ. 32, (10 Սեպտ.):

Պրն. Յ. Վարդուկեանին

8. Արտաշէս Աշխարհակալ (Թատրերգութիւն)

9. Անկումն Արշակունի հարստութեան »

10. Թատրոն կամ Թշուառներ »

Այս ինքնագիր ցանկը բանալի լուծում մըն է կարգ մը դժուարութիւններու: Ցանկը գրուած ըլլալու է 1871ին, քանի որ այս թուականին արտադրած վերջին եւ իր սրտին ամէնէն մօտիկ գործը՝ հոն ներկայ է. Թատրոն կամ Թշուառներ:

Դուրեան՝ տիտղոսներուն առաջին մասը միայն կը յիշատակէ, անշուշտ համառոտութեան համար, բայց բաւարար տուեալ մըն է, ներշնչելու մեղի վստահութիւն մը, խօսուին ոչ թէ հնագոյն եւ մերձաւորագոյն ժամանակներէ, այլ ուղղակի Դուրեանի ձայնով: Կըրնանք ուրեմն հիմնուած այս ցանկին վրայ, վստահօրէն հաստատել թէ ան չունի առանձին գործ մը Շուշանիկ տիտղոսով. այս անունը հետեւաբար, ինչպէս վերը ըսած էինք ենթադրութեամբ, երկրորդ մասն է Շահատակութիւնի Հայոցի տիտղոսին:

Այս ցանկէն գիտցանք նաեւ Բիմնա եւ Ասուք Թատրերգութիւններու գոյութիւնը, որոնք հաւանաբար Տիգրան Բ. ընդհանուր տիտղոսն ունէին: Այս գործը ծանօթ էր 1872ի «Ընթերցասիրաց» ընկերութեան, որոնց հրատարակութեան յառաջաբանը կ'անուանէ զայն «մեծահանգէս ողբերգութիւն հինգ երեկոյթի բաժնուած»: Իւրաքանչիւր երեկոյթ առանձին ողբերգութիւն մը եղած է հինգ արարով, ամբողջութիւնը կազմուած ըլլալու է 25 արարէ. հսկայական ծրագիր եւ հսկայական արտադրութիւն: Բայց հաւանաբար հինգ երեկոյթներն ալ լրիւ գրուած ու ամբողջացած չէին, այլ լոկ ծրագրուած. գրուած էին միայն առաջին երկու երեկոյթները, Փիմնա եւ Ասուք՝ հնդկական արարներով, որովհետեւ ասոնք անցած են իր ծախուած Թատրախաղերու ցանկին մէջ: 1872ի հրատարակութեան յառաջաբանը այս կէտին մէջ ուրեմն շատ առարկայական չի թուիր, որովհետեւ՝ եթէ Տիգրան Բ. կը կոչէ իբր գոյութիւն ունեցող «մեծահանգէս ողբերգութիւն հինգ երեկոյթներու բաժնուած», պէտք էր զայն տեսած ըլլալ եւ չգոհանալ միայն երեկոյթներու ծրագրային յայտարարութեամբ, բայց այդ հրատարակիչներն ալ մանրամասնօրէն չեն քննած խնդիրը: Առաջին երկուքը վստահօրէն ամբողջական եւ լրիւ աւարտած գործեր էին, որոնք դժբախտաբար ձեռքէ ձեռք յափշտակուելով քայքայուած են եւ կորսնցուցած իրենց միակտուր ամբողջութիւնը, եւ որոնցմէ միմիայն «երկու երեկոյթներ»ու ամփոփումը փրկուած է. այսօր, Տիգրան Բ. տիտղոսը կրող:

Լրիւ գործ մ'էր նաեւ Արտաշէս Աշխարհակալը, բեմագրուած իր ատենին, որ ապա ենթարկուած է քայքայումի ճակատագրին: Ատկէ ալ, այսօր, հաստատման միայն փրկուած են:

Կարելի է այլեւս վճռականօրէն հաստատել Դուրեանի Թատրական գործերուն նաեւ թիւը 10ի վրայ, համաձայն հեղինակին ցանկագրութեան: Ատոր վրայ աւելցուած չէ իրմէ Տարագիր ի Սիպքիան, թերեւս իբրեւ սկզբնական արտադրութիւն մը, որ Թատրական խաղարկութենէ աւելի այլաբանական բանաստեղծութիւն մըն է պարզապէս, ներշնչուած Միքայէլ Նալպանեան բանաստեղծին աջոորէն եւ մահէն:

Դուրեան ժամանակագրական կարգ պահած չէ այս իր ցանկին մէջ, գրուած մէկ անգամով եւ ոչ թէ տարբեր ժամանակներու մէջ, որովհետեւ գրչին հարուածը միայնութիւն մը ցոյց կու տայ նոյն պահուն գրուած ըլլալու: Պարզապէս «յուշ» մըն է իրեն համար, երկու բեմի վաճառականներու, Տիգրան Գալէմեանի եւ Յակոբ Վարդուկեանի ծախած կտորներուն, որոնք օգտագործեցին օրուան հացի, զգեստի եւ ջերմութեան կարօտ թշուառ բանաստեղծը:

(Շար. 3)

Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ